

Vrouw *zie ook* ► *Hemel en Hel*

Humoristisch-satirische
woordenboeken in Nederland
in de 18de en 19de eeuw

van Dale

Vrouw, zie ook hemel *en* hel

van Dale

Vrouw, *zie ook* Hemel *en* Hel

Humoristisch-satirische woordenboeken in Nederland in de
18de en 19de eeuw

door Ewoud Sanders en Nop Maas

Aan de lange reeks korte, donkere dagen van het oude jaar komt een einde. De lange reeks korte, donkere dagen van het nieuwe jaar begint. Als u werkt, zult u nog vele weken met donker van huis gaan en met donker thuiskomen. Tijd voor iets lichts, iets geestigs.

Een nieuwjaarsgeschenk van een woordenboekenuitgeverij is niet het eerste waar je dan aan denkt. Van Dale heeft dit keer echter extra zijn best gedaan: humor in woordenboeken, door Ewoud Sanders en Nop Maas.

Directie en medewerkers van de Van Dale en Wolters' woordenboeken wensen u een vrolijk 1995.

Inhoud

Inleiding 9

Humoristisch-satirische woordenboeken in de 18de eeuw

- 1 Het *Zinryk en schertzend woordenboek* (1759-1761) 11
- 2 Rabener: *Proeve van een register der zaken* (1762) 12
- 3 Betje Wolff: *Register zonder boek* (1771) 13
- 4 Het *Satiriesch woorden-boek* (1772) 14

Humoristisch-satirische woordenboeken in de 19de eeuw

- 1 A. Fokke Simonsz.: *Proeve van een ironiesch comiesch woordenboek* (1821) 17
- 2 Spiritus Asper en Lenis: *Lexicon manuale of handwoordenboek voor den Tijdspiegel* (1844 e.v.) 20
- 3 Iz. J. Lion: *Proeve van een humoristisch-satyriek woordenboek der zamenleving* (1845) 22
- 4 Het *Handwoordenboeksken van den Criticus* (1847) 25
- 5 *Uittreksel uit een natuurkundig woordenboek van den mensch* (1848) 26

6 De *Woordentolk van Asmodée* (1855-1857) 28

7 Woordenboeken in het *Humoristisch Album* (1861 e.v.) 30

Slot 35

Verantwoording 37

Register op de aangehaalde woorden 39

Colofon 41

Inleiding

Woordenboeken zijn over het algemeen uiterst serieuze werken, maar met een beetje geluk stuit je af en toe op een staaltje onbedoelde humor. Dat kan het gevolg zijn van een simpele drukfout. Zo werd *trepanatie* in de eerste editie van de elfde druk van de Grote Van Dale uitgelegd als ‘schedeboring’, waar ‘schedelboring’ had moeten staan. In dezelfde druk stond bij *offerbroodje* dat dit een ander woord is voor ‘tostie’, in plaats van ‘hostie’. Onder scrabblelaars en anderen die het woordenboek heilig hebben verklaard, zullen dergelijke drukfouten voor de nodige ruzies hebben gezorgd.

Maar ach, dit zijn natuurlijk kleinigheden. Leuker zijn definities die een beetje ongelukkig zijn uitgevallen. Zo werd *partner* tussen 1961 en 1982 in de Grote Van Dale onder andere omschreven als ‘degene met wie men paart’.

In verouderde woordenboeken is erg veel te vinden dat aanzet tot glimlachen, voornamelijk omdat de definities vaak hopeloos zijn verjaard. Berucht in dit verband is de eerste druk van *Verschueren*,

de Belgische tegenhanger van de Grote Van Dale. Pater Jozef Verschueren (1889-1965) sprak deels uit eigen ervaring toen hij in 1931 onder meer de volgende definities de wereld in zond:

Franschman De Franschman is uiterlijk beleefd en elegant, beweeglijk, licht, ijdel, prikkelbaar en belust op pret en avonturen. Hij onderscheidt zich meer door zijnen tintelenden geest en slagvaardigheid dan door diepte van opvatting of gemoed, en weet alles helder en aantrekkelijk voor te stellen.

Ier De Ier is vrolijk, levenslustig en impulsief. Vandaar de uitdrukking: *een wilde Ier van een meid*, wild, ongegeneerd meisje.

Italiaan De echte Italiaan, niet die van het Noorden, maar de zuidelijke, is bruin, zwart van haar en oogen, hooghartig, ridderlijk en wraakzuchtig met plotseling opvlammende drift. Hij is een geboren zanger, dichter en muzikant, opgeruimd, oppervlakkig en kinderlijk blij onder zijn steeds zonnigen hemel, maar tevens onzindelijk en lui, tevreden met wat vijgen en wijn, zich vermeiend in een ‘dolce far niente’ [zalig nietsdoen] en tevreden met zijn lot.

Spanjaard De Spanjaard is lichamelijk goed gevormd, van middelbare gestalte, mager en zwart van haar; vooral de vrouwen hebben vurige ogen en een aanminnig voorkomen. Hij is nuchter, matig, moedig, vroom en vol nationale trots, maar ook wraakzuchtig en lui.

Nu was dit allemaal bloedserieus bedoeld, maar er zijn ook woordenboeken die zich doelbewust op humor en satire hebben toegelegd. Eigenlijk is dat vreemd. Iedereen die wel eens lacht weet dat weinig zo zorgvuldig moet worden afgewogen als humor. Een onse te veel, een theelepels zelfs, kan verkeerd uitpakken. Tap alleen moppen en je staat zo bekend als *lolbroek* – een kwalificatie die
 10 doorgaans met een diepe zucht wordt uitgesproken.

Een humoristisch woordenboek koppelt humor aan overdaad en is daarmee in feite een *contradictio in terminis*. Bij een satirisch woordenboek ligt dit iets anders. De intentie van de humorist is om te vermaken, de satiricus ergert zich en wil dat de maatschappij zich zijn kritiek aantrekt. Gezegd moet worden dat het geketter van de satiricus de tand des tijds doorgaans beter heeft doorstaan dan het geschater van de humorist. Dat komt ook in onze selectie tot uitdrukking.

Humoristisch-satirische woordenboeken bestaan al veel langer dan menigeeen denkt. Ze ontstaan in de 18de eeuw, bloeien in de 19de eeuw en worden ook nu nog gemaakt. In kleine kring zijn een paar titels bekend, maar bij nader onderzoek bleken er nog allerlei humoristisch-satirische woordenboeken verstopt te zitten in 18de- en 19de-eeuwse tijdschriften.

In dit boekje zijn deze vrijwel onbekende en deels geheel vergeten humoristisch-satirische woordenboeken uit de 18de en 19de eeuw voor het eerst bij elkaar gezet. Wie waren de auteurs?

Over welke onderwerpen schreven zij? En hoever durfden zij te gaan?

In de 18de-eeuwse citaten is de y gewijzigd in een ij, dit om het lezen te vergemakkelijken. Verder is in alle citaten de oorspronkelijke spelling gehandhaafd. Enkele evidente drukfouten in de oorspronkelijke tekst zijn hersteld, redactionele toevoegingen staan tussen [vierkante haken].

Ewoud Sanders,
 Nop Maas
 september 1994

Humoristisch-satirische woordenboeken in de 18de eeuw

1 Het *Zinryk en schertzend woordenboek* (1759-1761)

Dinsdag 16 januari 1759 was een belangrijke dag voor de Amsterdamse boekverkoper S. J. Baalde. Op die datum verscheen de eerste aflevering van een door hem uitgegeven spectatoriaal tijdschrift, getiteld *Zinryk en schertzend woordenboek*. Baalde was pas twintig en zat krap twee jaar in het boekenvak.

De titel van het tijdschrift ervaren wij nu als misleidend. Het *Zinryk en schertzend woordenboek* heeft namelijk weinig weg van een woordenboek: het is niet alfabetisch geordend en het bevat geen taalkundige informatie. Maar het neemt wel steeds een of meerdere woorden als uitgangspunt voor een satirische verhandeling. Bovendien wordt het in bibliografieën opgevoerd als het vroegste Nederlandse satirische woordenboek, dus in een boekje als dit mag het niet ontbreken.

Wie de auteurs zijn is niet bekend. Ze maken deel uit van een Amsterdams genootschap, zo verklappen zij, en ze noemen zichzelf calvinist. Echt streng in de leer kunnen ze niet geweest zijn.

‘Zij schrijven opvallend vaak over ongeoorloofde liefde en prostitutie; weliswaar altijd afkeurend maar juist iets te smeugig-gedetailleerd om hun zedelessen acceptabel te maken’, aldus P. J. Buijnsters in een vooralsnog ongepubliceerde bibliografie van spectatoriale geschriften in Nederland. Niet alleen de jezuïeten krijgen ervan langs, ook de ‘fijnen’, de zogenaamd vrome calvinisten.

De samenstellers hebben een hekel aan vreemdelingen, zo merkt Buijnsters op, speciaal aan de ‘serviele, parasiterende’ Duitsers en de ‘wellustige’ Italianen. Voor beeldende kunst, literatuur en toneel ruimen ze maar een bescheiden plaatsje in.

De verhandelingen beslaan steeds 8 pagina’s en zijn opgehangen aan zulke verschillende woorden als geleerdheid, lichtgelovigheid, geneeskunde, heldenmoed, mode, trouwen, vloeken, eerlijkheid, noodlot, oorlog, geweten, lachen en hoop. De vorm wisselt; er zijn monologen, dialogen, brieven, gedichtjes en essays.

Het *Zinryk en schertzend woordenboek* verscheen wekelijks, op dinsdag, tussen 16 januari 1759 en 29 december 1761. In totaal verschenen er 155 nummers, die werden samengebracht in drie banden. In het begin was de belangstelling zo groot dat afleveringen moesten worden bijgedrukt.

We moeten ons hier beperken tot twee fragmenten.

Hoovaardig Hoovaardig, Hoogmoedig, Opgeblazen en Trots, zijn benamingen, die een en dezelve zin hebben, derzelver werkzaamheden komen ook in een en het zelfde straatje uit. De *Hoovaardij*, is niet anders dan een verlies of gemis van zig zelve; want indien men zig zelve kon, zou die hartstogt op ons geen vat kunnen hebben. [...] De Advokaaten en Doctoren zijn ook niet weinig met den Hovaardigen Duivel bezeten. De eene, of eerste Personagie, ligt de Menschen, die onder hunne handen vervallen, met veel malle Hoovaardij, grootsche en hoogdravende Spreekwijzen, de Beurs; Terwijl de Doctoren, hoe trots en opgeblazen zij in hunne Verbeelding ook mogten zijn, door alle hunne Poeders, Pillen en Dranken, den Menschen om hals brengen. Evenwel ziet men hen zoo trots en opgeblazen langs de Straaten treden, als of zij de Hoofstuilen waaren, waar op het Gemeenebest rust. [...]

Kwaade Wijven Kwaade Wijven behoren zekerlijk mede onder die dingen, welke de Hemel tot beproevinge van 't Menschelijk geduld, in de Wereld heeft gezonden. Zij brengen de Mansperzoonen in zulke eene School, in welke zij binnen weinige Jaaren alle Wederwaardigheden kunnen ondervinden, die een Mensch in zijnen ganschen leeftijd door moet uitstaan en verdragen. Een Man, die zulk een Huis-Kruis op zijnen hals krijgt, is in slimmer [slechter] omstandigheden, dan een Slaaf op een Galeij in Turkijen. [...]

2 Rabener: *Proeve van een register der zaken* (1762)

Het *Zinryk en schertzend woordenboek* was geïnspireerd op het werk van de Duitse satiricus Gottlieb Wilhelm Rabener (1714-1771). Rabener staat te boek als de 18de-eeuwse vader van de satirische en humoristische woordenboeken. Hij was jurist en belastinginspiceur en een van de ijverigste medewerkers van het satirische tijdschrift *Bremer Beiträge*. Hij had niet de scherpste pen aller tijden, maar hij was zeer geliefd en zijn werk had veel invloed.

Rabeners satirische geschriften werden tussen 1751 en 1755 gebundeld in vier banden. Tussen 1763 en 1767 verscheen bij Pieter Meijer in Amsterdam een anonieme vertaling, getiteld *Verzameling van hekelschriften, uit het Hoogduitsch van den heere G.W. Rabener*.

De grootste invloed ging uit van een stuk dat *Proeve van een register der zaken* heet. Net als het *Zinryk en schertzend woordenboek* is dit geen woordenboek in strikte zin, maar het komt er al stukken dicht bij.

Het stuk heeft een vernuftige vorm: het is een alfabetisch register op een fictief boek. De inleiding legt uit hoe een en ander tot stand is gekomen. Rabener zegt een manuscript te hebben ontvangen waar hij moeilijk mee uit de voeten kon. Daarom heeft hij er, 'onder het rooken van een pijp tabak', een register op gemaakt. In 69 steekwoorden van gemiddeld 12 regels geeft hij steeds een kor-

te typering van de inhoud van het manuscript, gevolgd door het paginanummer.

Het register loopt van *advokaat* ('Een gemoedelijke is er ééns geweest. [...] Hij is, als een eerlijk man, van honger gestorven') tot *ijverzucht* ('Ijverzucht van eene vernuftigen Kop gaat alle Ijverzucht te boven'). Het bevat verschillende verwijzingen, zoals 'Woord van eene autheur. Zie meenedigheid'. In feite is het register een creatief geordende verzameling aforismen die zowel de levensloop van de anonieme schrijver van het manuscript laten zien, als diens opvattingen over onder meer dichten, filosofie, geld, gierigheid, godsdienst, hoogmoed, huwelijk, mecenaat, overheid en voedsters.

Hier enkele voorbeelden:

Bibliotheek Is eene soort van Tapijten [behang]. [pagina] 15. Een Duitsche Graaf vordert zes ellen Boeken, om een kamer te vullen.

Domheid Een middel om rijk te worden. 16. [...] Verstandigheid heeft meer lieden ongelukkig gemaakt dan de Domheid. ib [idem]. Het is eene groote kunst te rechter tijd Dom te zijn. 17.

Duitschers Schrijven niet gaarn kleine Werkjes. 4. [...] Waarom de Franschen de Duitschers verachten. 19. Waarom de Duitschers, als zij van Parijs terug komen, hunne eigen landslieden verachten.

Hercules [...] Reinigde de stallen van haar mest. ib. Werd vergood. 5. De Schrijver is van meening dat hij gewigtiger daaden verricht dan Hercules. 9. Hij begeert nochtans niet vergood te worden. ib.

Moeder Moeders zijn verpligt hunne kinderen de kunst te leeren van kwaad te spreken van anderen. 19. De Natuur heeft haar met de gaaven daartoe rijklijk beschonken, ib.

Vooroordelen Een wijze schaamt zich niet dezelve te bekennen. 18. Zij zijn de grondslag van alle menschelijke vergenoeging. 33.

3 Betje Wolff: *Register zonder boek* (1771)

Hoezeer Rabeners *Proeve van een register der zaken aansloeg*, bleek in 1771, in het spectatoriale tijdschrift *De Rhapsodist*. Als een van de eerste bijdragen in de eerste jaargang verscheen een anonieme bijdrage getiteld *Register zonder boek*. Veel later is aangetoond dat deze bijdrage is geschreven door Betje Wolff, die toen haar beroemdste boeken nog moest schrijven.

De vorm is dezelfde als bij Rabener: een alfabetisch register zonder boek. Wolff heeft echter een ander uitgangspunt. Haar register is niet bedoeld om de lezer de weg te wijzen door een on-

toegankelijk boek, bij haar komt het register *in plaats van* het boek. Immers, mensen hebben toch meer belangstelling voor titelblad en inhoudsopgave dan voor de inhoud van een boek. De schrijver hoeft zo minder te schrijven, de lezer minder te lezen.

14 Een en ander leidt tot 78 trefwoorden van gemiddeld 5 regels over van alles en nog wat: advocaten, belezenheid, complimenten, domheid, etiquette, geluk, huishouden, jonge juffers, logica, mensen, narren, onbeschaamdheid, publiek, recensies, vrijers en zo verder.

Aardig is dat ook *Rabener* als trefwoord is opgenomen; zijn register wordt weerlegd en gewijzigd, aldus Betje, om te voorkomen dat de lezer bemerkt dat de auteur 'hem op veelvuldige plaatsen bestolen heeft'.

Een paar voorbeelden uit Betjes *Register zonder boek*:

Mode is een Afgod, die van schoonen en leelijken, van ouden en jongen, van zwarte en bonte Jonkers, van Wijzen en Zotten, Geleerden en Weetnieten wordt aangebeden, maar die met de Rijken, Leelijken en Domkoppen liefst te doen heeft, bl. 75.

O! een kostelijke uitroeping op den Predikstoel, als de Predikant niet veel gestudeerd heeft, en niet al te wel weet wat hij zeggen zal, bl. 66. Eene dierbaare klank in allerhande vaarzen als de Poëet eene Syllabe noodig heeft, 67.

Recensent [...] hoe men, met de grootste vaardigheid, zonder eenig verstand, en zonder eenige wetenschap wél bestudeerd te hebben, enkel met behulp van de Regterhand en eene of twee levende taalen, een geagt, ten minste een verkoopbaar, Journal schrijven, en een fijn Recensent van boeken worden kan, bl. 572.

Theologant [...] Een Theologant moet één versje Grieks en Hebreeusch in zijn Examen kunnen uitstotteren, maar mag dood onkundig zijn in de Taal daar [waar] hij dagelijksch in leeren en schrijven moet [...].

Zondag Deze dag is geschaapen, voor fatzoenlijke Liederen, om in den agtermiddag te peuzelen, of 's avonds hartelijker dan naar gewoonte te eeten; Voor studeerende wezens om hun agterstallig werk in te haalen [...].

4 Het *Satiriesch woorden-boek* (1772)

Van een register zonder boek was het nog maar een kleine stap naar een heus satirisch woordenboek. Zo'n woordenboek is te vinden in de *Verzameling van ernstige en boertige heekelschriften* die in 1772 verscheen bij J. Kok in Amsterdam. In deze verzamelbundel staan stukken als 'De neuzen-fabriek' en 'De kruijwaagen', maar het grootste deel van het boek wordt in beslag genomen door het

Satiriesch woorden-boek, Zynde eene verzameling van ernstige en boertige hekelingen, Op eene meenigte van Zaaken en Bedryven der Menschen. Volgens de letters van 't A, B, C. In dicht en ondigt. Plaats van uitgave is Querlequist, een fictief dorp dat Rabener ooit had verzonnen en dat ook al voorkomt in het register van Betje Wolff.

De auteurs zijn niet bekend. Onder de inleiding staat: 'Uit ons genoodschap, onder den Zinspreuk, Om al scherssende [sic] van Nut te zijn'. Ter verantwoording van vorm en stijl heet het in de inleiding: 'Wij hebben dezen trant van schrijven gekoozen, om dat het buiten de Mode is om lange vertogen of aaneengeschakelde verhandelingen over Ernstige Stoffen te leezen'.

Het woordenboek telt 124 pagina's, met in totaal zo'n vijftig lemma's, van *aanspreekers* tot *zaamenkomste*. De lemma's bevatten vaak uitgebreide verhalen. Sterker nog: tussen de trefwoorden duiken soms afzonderlijke 'boeken' op. Zo volgt op het trefwoord *belooning* ('de beste en zekerste is die der Deugd') een verhaal van 12 pagina's onder de titel *Amelia, of de belooning der deugd*. En op het trefwoord *reisbeschrijving* volgt in 7 pagina's het verhaal *Reize naar het eiland geluk*.

De toon is sterk belerend. Met veel nadruk wordt enkele malen het doel van het woordenboek herhaald: al schertsende van nut te zijn. Er zijn verhandelingen over onderwerpen als de dood, het huwelijk, de man, medici, kaartspelen, dromen, gierigheid en gewoonten.

De schrijvers zijn opmerkelijk negatief over boekhandelaars. Hebben die een titel die goed verkoopt, dan plaatsen ze meteen een advertentie voor een vergelijkbaar boek; of ze beweren een boek te hebben uitgebracht dat de bestseller bestrijdt of ondersteunt 'schoon het wel 25 Jaar voorheen op zolder geleegen heeft'.

De auteurs zijn ervan overtuigd dat zij een genadeloos portret geven van allerlei *typetjes*. 'Dit zo zijnde, zo hoopen wij, dat zij het blaadje waarop zodanige zich gepouretteert vinden, uit dit Woordenboek, voorzichtig zullen uitneemen, en in hunne binnen kamer ophangen, om het nu en dan eens naauwkeurig te beschouwen, waardoor wij hun verzékeren, dat al de sproeten en vlekken, die zich met het eerste gezicht daar op vertoonden, van langzamerhand zullen verdwijnen.'

15

Bruiloft-Gedichten zijn zulke vaersen, die niet dan door Edelmoedige Dichters kunnen gemaakt worden, wyl dezelve niets in zich bevatten, dan Oceaanen, overstromende van Lof en Zegenwenschen. Wat Dichter roert ooit dien verheven Snaar, of het Bruitje is buiten een stapel van andere hoedanigheden altoos jonk en schoon. [...]

Huwelijken wierden in de daagen van onze vooröuders aangegaan, door twee Perzooenen, die uit liefde tot elkander kwaamen [...]. Doch thans is 't Geld de ziel der Huwelijken, al de waarde van de Juffer die men begeert word daar na afgemeeten, ze mag van afkomst, van schoonheid, en andere bekwaamhee-

den gantsch [zijn] misgedeeld; Geld, Geld maakt haar tot de beminnelijkste aller Vrouwen. [...]

Moode deze is de Speelpop der Vrouwen, de Vriendinne van de Zomer, de Vijandinne van de gewoonte, de Dochter der Hovaardij, de Moeder der Armoede, de verheuging, de opkomst van veele; met een woord de *wind* gelijk. Heden oost, morgen west. [...]

16

Poët is een Mensch van zeer weinig nut, voor de Maatschappij; hij eet, hij drinkt, hij zit, hij denkt, hij slaapt, hij droomt en dicht. Wat doet Hij met dit alles? Hij doet de boomen lacchen, de bergen wandelen, de dieren spreken, de fondamenten der Aarde schudden, de Zon verduisteren, de Maan verdwijnen, de Starren nederstorten; ja het gansch aardrijk vergaan. [...] En eindelijk zegt Hij: *Het is een Droom*.

Verschooning of liever *Excussen*, zijne verzoeken om verschooning over begaane fouten te verkrijgen; dit woord word zeer gemeen en 't is ook billik dat Menschen elkanderen *excuus* vraagen en *excuseeren*. Maar ik geloof dat dit nieuw modische woord meer een compliment van de Mond is, als een meening van het Hart.

Humoristisch-satirische woordenboeken in de 19de eeuw

1 A. Fokke Simonsz.: *Proeve van een ironiesch comiesch woordenboek* (1821)

Het meest succesvolle humoristische woordenboek verscheen op het randje van de 18de eeuw en is getiteld *Proeve van een ironiesch comiesch woordenboek*. Dit is het enige satirische woordenboek dat meerdere keren werd herdrukt. De eerste druk verscheen in 1797-1798, de tweede in 1805, de derde – hier gebruikte – druk in 1821. In 1834 verscheen nog een vierde druk, maar die wijkt nogal af van de voorgaande.

De auteur is Arend Fokke Simonsz. (1755-1812). Fokke was boekhandelaar, uitgever en auteur van vele werken die hij veelal in genootschappen voordroeg voordat hij ze in druk liet verschijnen. Ook was hij actief als dagbladredacteur en als onderwijzer in talrijke vakken. Hij gold als een wandelende encyclopedie. Fokke was autodidact en behept met een sterke neiging om zijn kennis en inzichten uit te dragen, zoals bij autodidacten wel vaker het geval is. In 1785 liet hij bijvoorbeeld een encyclopedisch werk verschij-

nen, *Catechismus der Wetenschappen, Schoone Kunsten en Fraaye Letteren*, de vrucht van negen jaar studie. Typerend is het aan Solon ontleende motto van het ironisch-komische woordenboek: 'ik worde oud, dagelijks veel (nieuwe) zaken aanleerende'. Het merendeel van Fokkes werk voer onder de vlag van het 'boertige' en 'ironisch-comische'. De huidige lezer zal echter allereerst getroffen worden door het wijldopige en wat taaie karakter ervan. Hoewel Fokke niet gold als iemand die politiek erg actief was, werd hij in 1811 bij een bezoek van Lodewijk Napoleon aan Amsterdam preventief gevangen genomen. Deze ervaring schijnt zijn dood verhaast te hebben.

Zijn woordenboek inspireerde Fokke op een gelijksoortig project van de Deense hoogleraar Sneedorff. Enkele artikelen nam hij – met naamsvermelding – van Sneedorff over. In de vierde druk van het woordenboek (dat verscheen als deel x van de *Verzameling der werken*) zijn deze weggelaten. Toegevoegd zijn daarentegen een aantal andere passages uit de werken van Fokke.

In de derde druk omvat Fokkes woordenboek een kleine 350 pagina's. De lemma's variëren in lengte van enkele regels tot veertien bladzijden. Een verhandeling over *vrijheid, gelijkheid* en *broederschap*, inclusief een aardige pastiche op Jacob Cats, nam hij buiten de alfabetische orde op als slotakkoord voor zijn werk.

Fokke kondigt zijn woordenboek aan als iets nieuws in het genre. Hij beoogt 'op eene onpartijdige wijze, alle soorten van Leezers

eenig vlugtig vermaak en uitspanning van ernstiger en belangrijker bezigheden te verschaffen'. Hij houdt zich bezig met eigen land, eigen volk, eigen zeden en eigen woorden. Insluipers van elders ontmaskert hij. Maar in hoofdzaak is hij gespitst op veranderingen die in woordbetekenissen optreden. De elementen 'ironisch' en 'comisch' uit zijn titel legt hij trouwhartig uit: 'Wat anders immers is *Ironie*, in Redeneerkunst, dan een *bewimpeld voorstel eener juist tegengestelde meening*, en wat is het *Comiesche* anders, dan de lughtige, boertige, en somtijd lachwekkende voordragt van eenige min of meer ernstige zaak'.

In een tussentijdse programmatische beschouwing tussen de lemma's *kabbaal* en *kaerel* kondigt hij aan de volgende lemma's niet alleen ironisch en comisch, maar ook 'Psycho-Chemiesch' te gaan behandelen, waarmee hij bedoelt, dat hij 'eene Scheidkundige, en, voor de oogen des verstands zichtbaare, Proefneeming' zal doen met bepaalde woorden. In het lemma over 'wezenlijkheid' wordt dit drievoudige programma nog uitgebreid met een esthetisch-kritische, een filosofische, een historische en zelfs een 'Chironomiesche' [goochelkundige] benadering.

Het *Ironiesch comiesch woordenboek* besluit met artikelen over *Ydelheid*, *zerk* en *ziel*, drie woorden waarin volgens de auteur ons hele tegenwoordige en toekomstige leven samengevat is. Als praktisch filosoof houdt hij de lezer in het lemma *ydelheid* voor: 'De ydelheid echter is, wijl zij den waan voedt, een voorname steun

van ons ondermaansch en wisselvallig leven. Waan en hartstogt zijn de winden die ons op de zee des levens doen voortgaan, zo die ons niet gestadig in de zeilen bliezen, zouden wij stil blijven liggen en geheel onwerkzaam zijn'.

Ach! Dit kleine en niet zeer welluidende uitroepwoordjen, pleeg [placht] men onder beschaafde lieden van voorige eeuwen, nu en dan wel eens, bij sommige onaangename omstandigheden, uitteboezemen. Thands echter zoude het te moeilijk vallen, om het zoo dikwijls als het wel te pas komt, uitte-spreken, daar deszelfs aspiratie eene onophoudelijke droogte in de keel zoude verwekken, waartoe men te veel drank zoude moeten bezigen om dezelve te overwinnen; men heeft dus, op oeconomische, medicijnsche, mooreele en militaire gronden, beter gekeurd, om, in alle omstandigheden waar in men, in voorige tijden, het woordjen *ach!* met een zucht uit de keel liet gaan, op een veel lughtiger en min vermoeijender wijze, *Courage!* te roepen. – Het gemeen, dat in alle nieuwe gewoonten niet zo spoedig deelt, houdt zig nog bij het, voor de spraakorgaanen nog veel schadelijker, *o jee!* doch dat kost hun nog al menig duitjen aan Genever.

Behelpen Dit kan men op verschillende en geheel onderscheidene wijzen doen; de behoeftige *behelpt* zich in een keldertjen, met een potjen aardappelen, en op een bosjen stroo; de rijke *behelpt* zich, als hij niet anders kan, met een *ragout*, en drie opdisschingen, als de kok geen zes gereed kan maaken. [...]

Beschaafd Duidt thands, over het algemeen, aan, *verfijnd, minder grof*, zo wel in het *zedelijke* als *zedelooze*. Edoch, wanneer de ondeugden beschaafd zijn, verkrijgen ze andere naamen; bij voorbeeld, beschaafd Overspel en Hoererij, heet men thands *Galanterie*; beschaafd Bedrog *dupeeren*; beschaafd Ongeloof, *bon sens*, beschaafde Dertelheid, *bon ton*; beschaafde verkwisting *sçavoir vivre*, enz.

Harssenen Is een papächtige, weeke, met vliezen aan een verbonden, en met bloedaderen en zenuwtakjens doorsneedene stoffe, in het bovenste gedeelte des Hoofds geplaatst, en door het zachte en harde Harsenvlies, of *Pia* en *Dura Mater* en het *Cranium*, gedekt. Bij sommige lieden zijn zij de zetel des *Verstands* en der *Reden*, bij anderen enkel die der *Gewaarwording*. In dezen papächtigen klomp gaat bij sommigen al vrij wat om; geheele Landen worden er in bestuurd, de loop der Sterren bepaald, allerlei grootheden gemeeten, de Geschiedenissen der Waereld opengelegd, de verstaftgelegene Landen bereisd, de oudste en vreemdste taalen onderzocht en verklaard, en veele andere zwaare en wonderbaarlijke bezigheeden verrigt. Bij anderen weder wordt er in *geomberd* [gekaart], *gebillard*, *geharddraafd*, *gezeild* en *gedobbeld*; weder bij anderen de *pot gekookt*, *gewasschen*, *geschrobt*, enz. bij nog anderen *gevruid*, *gezongen*, *gedanst*; voords ook nog bij sommigen *gevloekt*, *gegrauwd*, *gelasterd*, *gescholden*, enz. [...]

Krullen Pleeg [placht] men voorheen *rondom* het hoofd te dragen, thands zijn die meest in het hoofd geplaatst, en bestaan veelal in de afschaafsels van be-

schaafde aloude stellingen, politieke gevoelens, geldkisten, en al waar, sinds eenige jaaren, de groove schaaft des oorlogs en de fijne schaaft der verlichting overgegaan is.

Vee Dit woordjen heeft, hier te lande, eene dubbele betekenis, want het duidt tevens het grootste goed en het grootste kwaad in ons Land aan, al na dat men er eene verzameling van *redenlooze* wezens met vier of *redenlijke* met twee beenen door verstaat. Alle viervoetig vee is in allen deelen nuttig, en zelfs doet het wilde viervoetige vee ons over het geheel meer voordeel dan nadeel, daar het ons ten minsten nog dekking in de koude bezorgt; maar het *tweevoetige redenlijke vee* is nergens nut toe.[...]

Vertaalen Dit woord komt meer en meer in gebruik, en maakt thands de bezigheid van een groot aantal personen uit, die nog kort te vooren naauwlijks leezen konden; al wat slegts *bon jour*, *wie gehts*, en *how di do*, kan zeggen, vertaalt uit het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch, in het Nederduitsch, of ten minsten in een zekere wartaal, of *patois*, welke zij Nederduitsch noemen, en die zich aan geene der gevestigde taalregelen bindt.[...]

2 Spiritus Asper en Lenis: *Lexicon manuale of handwoordenboek voor den Tijdspiegel* (1844 e.v.)

20

In 1844 begon *De Tijdspiegel* te verschijnen, een blad dat zich ten doel stelde ‘Den Tijd, met deszelfs letterkundige verschijnselen, getrouwelijk af te spiegelen, en alzoo met den tijd mede te gaan, zonder aanzien van personen of belangen’. Dit ietwat fletse programma kreeg meer kleur toen de redactie zich vervolgens beken- de tot een gematigd liberalisme, zowel in de letterkunde als op het gebied van de godsdienst. Naast ernstige bijdragen moest het blad ook humor en satire bevatten. Een belangrijk leverancier van dit laatste was B. T. Lublink Weddik (1801-1862). Hij was de oprichter van *De Tijdspiegel* en schreef de eerste twee jaargangen bijna in zijn eentje vol.

Lublink Weddik was predikant. Daarnaast ontpopte hij zich als een zeer produktief auteur, waarbij zijn levensbeschrijver echter aantekent, ‘dat hij met de werken van buitenlandsche humoristische en satyrische schrijvers een meer dan oppervlakkige kennis had aangeknoopt, ja dat ze bij hem in merg en been waren doorge- drongen’. Een nette manier om te zeggen dat hij nogal eens leen- tjebuur speelde bij anderen.

In de eerste aflevering van *De Tijdspiegel* startte Lublink Weddik onder het programmatische pseudoniem Spiritus Asper en Lenis (scherpe en zachte geest) het *Lexicon manuale of handwoordenboek*

voor den Tijdspiegel. Dat hij af en toe spreekt over meerdere auteurs is misschien een tribuut aan de schrijvers aan wie hij een en ander ontleende. Overigens was zelfs zijn pseudoniem niet oorspronke- lijk; het werd eerder gebruikt door de Duitse auteur J. G. Hamann.

Het *Lexicon manuale* beweegt zich van A tot Z in 42 afleveringen van *De Tijdspiegel* van 1844 tot begin 1853. Het is bedoeld voor ‘grootte en kleine menschen’, ‘de beschaafde stand’ en ‘al onze fat- soenlijke en welopgevoede landgenooten’. De nogal uitgebreide lemma’s zijn meestal kleine verhandelingen. Vaak betreft de au- teur de herkomst van het woord in de beschouwing. De echte lexi- cograaf Weiland wordt met name opgevoerd als het besproken woord sinds de verschijning van diens woordenboek van betekenis is veranderd. De auteur zoekt naar de tijdgebonden betekenissen van de woorden. Talrijke dichters uit alle tijden en landen worden als getuigen opgeroepen.

Lublink Weddik speelt graag met de verschillende betekenissen van een woord. Hij is een overtuigd christen en als een waar hu- morist is hij ook moralist. Zijn kritiek op heersende toestanden is zeker niet radicaal (hij houdt niet van oppositioneel geschrijf), eer- der is hij wat conservatief. Hij oppert hoofdschuddende wijsheden als dat men tegenwoordig eerst *opzien* moet baren om tot *aanzien* te komen; ‘broederschap in de Heer’ duurt dikwijls niet langer dan gekwetste ijdelheid en partijdigheid toelaten; de betiteling ‘schat’ vindt zijn oorsprong te vaak in de ‘bruidsschat’.

De actuele politieke ontwikkelingen – het inperken van de macht van de koning door de grondwet in 1848 bijvoorbeeld – worden in gematigde termen besproken. Iets wat hem wel erg hoog zit is de slavenhandel. In het lemma *Mensch* spreekt hij erover, maar ook elders komt hij er enkele malen op terug. Een echt kind van zijn tijd is Spiritus Asper in zijn lofzang op de stoom: ‘De grootste revolutie, die de geschiedenis kent, is eene kleinigheid in vergelijking met deze werelduitvinding, waardoor het geschiedkundig aanschijn der gecultiveerde volken op eenmaal is veranderd – gemoderniseerd’.

Afgescheidene Christenen Zie de woorden: **Formulier, Onverdraagzaamheid, Doordrijven, Verdoemen, Pruilen.**

Amerika [...] *Amerika*, met zijne stoomende, beweegbare kerken, onophoudelijke botsingen in den handel, de kerk en den staat, met zijne fel bedreigde republikeinsche beginselen, met zijne indringende jezuiten, tolerante secten, gedurige bankroeten, met deszelfs oneindige hulpbronnen, – *Amerika* strekt meer en meer de hand uit over de andere werelddeelen, die, als oudere zusters of broeders, met bedenkelijken ernst, den krachtigen voortgang, de promotie van den jongeren broeder zien; maar beginnen te vreezen, dat de wilde en bandelooze broeder, uit zijne kracht gegroeid, vroeger of later, door de familie in het Oosten, zal moeten bestuurd en onder curatele gezet worden.

Baard is een merkwaardig iets aan jonge mannen, oesters, en walvisschen – de eersten worden er om gerespecteerd, de tweeden van gezuiverd, de laatsten deswege gevangen. [...]

Bedelen Vooreerst zijn wij allen bedelaars bij God – Amen! – Ook de Keizer van *Rusland* en die van *Oostenrijk*, ook hunne zonen en neven. – Ten tweede bedelt men niet slechts om een paar centen op straat; maar rijke lieden, zeer voorname, bedelen om een kruisje en een lintje, om een titeltje, om een couvertje aan het hof, en geleerde lieden bedelen om eenige recensenten-wier-rookkorreltjes, om eenige lidmaatschappen in geleerde genootschappen, die jaarlijks een dukaat, of meer, kosten, en waar men dikwerf niets anders vindt, dan den hatelijken broodnijd der geleerden. – Vrijers bedelen om kusjes; predikanten om talrijke hoorders; kooplieden om correspondenten; winkeliers om klanten; schoolmeesters om schoolkinderen – alles bedelt: want alles is behoeftig. [...]

Mensch [...] Hooge lofzangen over 's menschen heerlijkheid en onsterfelijkheid en aanleg, staan in eenigzins bedenkelijke tegenstelling, waar men de tegenvoeters, de zwarte en gebronsde beelden Gods, eerst opjaagt, als het wilde roofgebroed, dan in het slavenschip zamenpakt, om behoorlijk getaxeerd en verkocht te worden, of als de nood daar is de waarde broeders in zee werpt – men vergete niet dat dit bewijs van hartelijke toegenegenheid door *blanke, Christelijke* evenbeelden Gods, aan hunne dito zwarten broeders, nog altijd gegeven wordt – maar zoo iets moet men zoo naauw niet nemen, als er slechts

weder van de andere zijde, ter compensatie, Bijbels verspreid en zendelingen geëmballeerd en verzonden worden. De slavenhandel maakt eene hoogst interessante, wij vermoeden, voor onze nakomelingen volstrekt ongeloofelijke figuur, in de alles verlichtende en humaniserende negentiende eeuw. [...]

22 Met één woord: de mensch behandelt zijn natuur-, lot- en levensgenoot zoo impertinent brutaal en onverantwoordelijk barbaarsch, dat men naar eene andere planeet begint om te zien, om daarheen te verhuizen, en het menschdom eerst eenigen tijd te laten uitrazen.[...]

Traan Een noodzakelijk klein, vloeibaar voorwerp, bij sommige huiselijke scène's en entreactes, – bij afscheid en welkomst, – vooral op geboorte- of sterfdagen – niet ongepast; bij sommige Duitsche drama's en hartroerende romans, moderne leerredenen, of schilderstentoonstellingen; – bij de kinderen betamelijk, als ze te veel gegeten of gedronken hebben, te vroeg naar bed of te vroeg moeten opstaan, – met één woord, de overoude, alom gerespecteerde tolk des gevoels.[...]

Weldaad en weldoen [...] De weldadigheid der negentiende eeuw strompelt en hompelt dikwijls voort op de krukken van intekeningslijsten, van couranten-advertentien, van onbeschaamde geldafpersing, – men staat als met een blinddoek voor de oogen, en werpt de ondersteuning: – geld en rijst, turf en kleederen, zilver en gort, vijfsjes en wollen dekens – als in den blinde, links en rechts om zich heen, en verheugt zich met de gedachte, dat alles wel *ergens* zal te regt komen, en dat, als de weldaad geschied is, dan ook – welgedaan is. [...]

3 Iz. J. Lion: *Proeve van een humoristisch-satyriek woordenboek der zamenleving* (1845).

Op 9 januari 1845 plaatste Iz. J. Lion (1821-1873) een advertentie in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* om zich aan te bieden als vertaler en corrector. In datzelfde jaar publiceerde hij bij de Amsterdamse uitgever S. de Grebber zijn *Proeve van een humoristisch-satyriek woordenboek der zamenleving. Een pendant van alle woordenboeken en encyclopedieën*. Lion was een broodschrijver die dichtte en vertaalde, redigeerde, essayeerde en zelfs een tijdlang stenografeerde in de Tweede Kamer. Langzamerhand ontwikkelde hij zich in de richting van de journalistiek. Daar bleek hij veel talent voor te hebben. Aanvankelijk was hij verbonden aan de liberale *Grondwet*, kort daarop aan de conservatieve *Constitutioneel*. Deze verandering hielp hem aan de reputatie dat hij te koop was. Zelf was hij van oordeel dat niet hij van opvatting was veranderd, maar dat de liberalen geradicaliseerd waren.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw werd hij hoofd-redacteur van de leidende conservatieve krant, het *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*. Hij werd misschien wel de meest gehate journalist van het land. Allerlei tegen hem gerichte karikaturen en brochures zagen het licht. Sommige bladen duiden hem systematisch aan als 'Judas Lion' en 'de schoelje'. De almanak van *Asmodée* liet in 1869 Lions zoon, die studeerde in Utrecht, klagen:

‘Paatje lief, och wat bedoelje, / Met mijn leven in deez’ stad? / Ieder noemt mij ook een “schoelje”, / Judaskroost, – en nu gevoelje: / Zeker, dat je dierbaar kind / zich hier diep rampzalig vindt’.

Dit alles laat onverlet dat Lion een invloedrijk en creatief journalist was. Hij introduceerde snelle verslagen van de Kamerdebatten en commentaren hierop, waarmee hij invloed kon uitoefenen op het vervolg van deze debatten. Lion wist veel en had een scherpe pen.

Zijn humoristisch-satirisch woordenboek leidt Lion in met een ‘Opdragt aan mij-zelven’: ‘Aan den dierbaarsten schat, dien ik bezit; aan hem, die mij nooit tegenspreekt, en mijn’ arbeid altijd voortreffelijk vindt, wat geen vriend op aarde een’ schrijver aanbieden kan, wordt dit werk, vol geest en humor en satyre, zeer nederig, en in het bewustzijn van deszelfs uiterst geringe waarde, als een groot blijk van onbegrensde hoogachting opgedragen!’ In de toelichting bij zijn onorthodoxe voorrede (gedateerd 1 april 1845) merkt hij op dat een aantal artikelen niet oorspronkelijk zijn.

Het woordenboek van Lion telt 88 bladzijden; de lemma’s variëren van één regel tot een opstel van tien bladzijden over de ‘Zaakwaarnemer’ en van twintig bladzijden over de ‘Spoorweg’. Ook deze disproportie moet als humoristisch procédé worden opgevat. Lion zoekt zijn omschrijvingen vaak in vergelijkingen. Graag mag hij schrijvers citeren; vooral de beroemde Duitse humoristische schrijver Jean Paul (1763-1825). Zijn anticlericale neigingen mo-

gen blijken uit het lemma *Jezuïten*. Hij neemt nogal wat muzikale termen op en hij wil nog wel eens een woord van uitbundige lengte aan zijn pen ontwringen. De omschrijving van de ‘Salon des variétés’ begint bijvoorbeeld met ‘Tooneelsmaakgehoorengewoelenjongelui’sbeurzenbedervendinstituut’. Bij *leeuw* verwijst Lion naar *lion*, waar hij schrijft:

Lion beteekent in de modetaal, even als onder de dieren den koning, onder de gekken en modepoppen den hoofdgek. Hij geeft den toon der nieuwste modes aan; is gelukkig, wanneer hij een verheven balrokidée, of eene goddelijke kunstoppvullingsphantasie gehad heeft, en geldt bij de menigte als de eerste man van de stad.

Volgens een advertentie in *Asmodée* van 23 november 1859 heeft Lion in het tijdschrift *Momus* van dat jaar een vervolg op zijn woordenboek gepubliceerd. Dat tijdschrift is echter niet in de grote bibliotheken aanwezig.

Bal Een bal is een gezelschaps-spel van beschaafde, denkende menschen, waar jonge en oude lieden van beiderlei geslacht, met gevleugelde schreden en kugchende borst, door elkander wirrelen, en met verscheurde kleederen en verwaaide lokken, hoogzwoegende boezems en vurige oogen, hun leven naar het graf dansen.

Dagblad In plaats van hanengevechten, hebben wij dagbladen, waarin arme duivels, die men daarvoor de kost geeft, elkander den goeden naam verscheuren, terwijl de philisters vrolijk uitroepen: 'Zie! dat is eerst een haan! Deze ginds dáár zwelt de kam! Die heeft een scherpe snavel! Het jonge haantjen moet zijne pennen eerst uitschrijven; men moet het aan-*sporen*, enz.!' [...]

24 **Domheid** Een pas voor het geluk, een geloofsbrief voor ambten, rijkdom en ridderlinten.

Eeuwigheid Is een dag zonder gisteren of morgen.

Europa Is eene kaserne, waar 180 miljoen menschen zich zeer moeten doen, om 3 miljoen soldaten armzalig te betalen, te voeden en te kleeden.

Hollander De Hollanders zijn (naar Jean Paul) eene goedkoopere uitgave der Duitschers op gewoon drukpapier.

Jezuiten Jezuiten zijn de banditen-lifwacht van den paus, de lintworm der onderkruiping, de beulsknechten van het gezonde verstand, de bloedschenders der Christelijke liefde, de zwijnen aan Gods disch, de etterbuilen der volksligchamen, de houtmieren aan de grondpilaren der staatsgebouwen, [...] de binnenvoering van alle laaghartige streken, de nevelwolken aan het staatkundige uitspansel, de dwaallichten in de moerassen des bijgeloofs, de drijfmest op de akkerlanden van leugen en verraad, de henkers [beulen] van het

vernuft, de molshoopen en de jalousiën in het daglicht van den tijd, de bezemsteel der heksen, de advokaten der hel, de doodgravers van alle menschelijk geluk, de grootmeesters van de orde der geprivilegeerde koningsmoordenaren, de ridders der duisternis, de accijnscommiesen van het contraband des verstands, de woedende honden op de jagt naar geluk, en over het algemeen de duivelsdrek van het geheele menschelijke leven.

Mensch De mensch is een leeuw in de ezelshuid; een dwerg, die met moeite op de aarde voortschrompelt; een reuzencolossus, op den bol der vergankelijkheid en het voetstuk der oneindigheid staande; een straal des eeuwigen lichts, gevangen in de *camera obscura* der zinnelijkheid; een kind der onsterfelijkheid, gewikkeld in de windsels der magteloosheid; een edelgesteente uit de kroon van de wijsheid Gods, en gevat in het klatergoud van aardsche dwaasheid; een levend vraagteeken, eene eindeloze gedachtestreep, eene verpersoonlijkte tegenspraak, een raadsel, waarvan de dood-alleen de oplossing geven kan.

Tenor Duzanger.

Vrouw Eene booze vrouw is eene schipbreuk haars mans; een laarzenknecht, die bijna altijd gesmeerd moet worden; een getafte regenmantel, waarin het water der vermaning niet doordringt; een blaasbalg van de vurige drift; eene trekpleister op de geldbeurs; een muildier, dat menigen armen man dood bijt; [...] een haspel van onaangenaamheden en eene jaarmarkt van scheldwoorden. [...]

Wijsgeer Wijsheidsverknoeijendstelselmatiggekkenuiskweekeling: een van die woorden, wier vorming Jean Paul ergens de woordenzamenstellingstimermansonuitstaanbaarheid noemt.

4 Het *Handwoordenboekskén van den Criticus* (1847)

In 1847 en 1848 redigeerde Servaas de Bruin (1821-1901) eerst onder het pseudoniem Justus Argus en later onder zijn eigen naam *De Criticus*, 'Tijdschrift voor beminnaars van satire, ironie, humor en wat er meer van dien aard onder de zon is'. Een ongenoemde medewerker publiceerde hierin in 1847 het *Handwoordenboekskén van den Criticus*. Vier afleveringen zagen het licht. De laatste aflevering begint met de mededeling: 'Daar met deze aflevering dit deel van den *Criticus* eindigt, willen wij aan het "Handwoordenboekskén" een eind maken. Wij laten dus hier volgen hetgeen wij nog in voorraad hadden liggen.' Binnen zes bladzijden en acht lemma's wordt dan startend bij de 'g' de rest van het alfabet afgewerkt.

De auteur houdt per lemma een kleine verhandeling van gemiddeld ruim een halve pagina. In dit korte bestek weet hij soms nog een typologie te persen ook (hij onderscheidt bijvoorbeeld drie soorten blinden). Vaak geeft hij verschillen tussen vroeger en zijn

heden aan, waarbij uiteraard niet steeds vooruitgang te constateren valt. Hij kritiseert de modieuze verfransing, vergelijkt uitstappende treinreizigers met beesten die zich uit de ark van Noach persen, is geen enthousiast belastingbetaler, betreurt het verlies van arbeidsplaatsen door de opkomst van de stoommachine en toont zich tegelijkertijd psycholoog en moralist bij de bespreking van woorden als *eerbaarheid*, *eenzaamheid* en *eigenbelang*. Zijn neiging tot indeling en zijn kritische zin blijken in de slotzin van zijn laatste lemma over het *vagevuur*: 'Men beraamt thans het plan den hemel aan de fatsoenlijke lieden te schenken, het vagevuur aan den burgerstand, en de hel aan het *canaille*'.

25

De samensteller van dit woordenboekje werd geïnspireerd door het werk van A. Fokke Simonsz. Hij citeert Fokke enkele malen en noemt zijn eigen werk 'de onvolmaakte echo' van Fokkes woordenboek. Hij blijft te dicht bij zijn voorbeeld om volmakter werk te leveren, maar, vindt hij, het meeste moderne geschrijf is slechts 'eene herkaauwing van hetgeen in vorige eeuwen is op het papier gebracht. Welnu, een goed voorbeeld is immers een goede navolging waardig!'

Achterlijf Misschien is het een weinig onwelvoegelijk bij dit woord stil te staan; maar ik ben er toe gedrongen door het vreemde verschijnsel, dat zich reeds sedert geruimen tijd in de schepping geopenbaard heeft. De schoone sekse vergeve het mij, het geldt voornamelijk haar. Om kort te gaan, ik heb er

al dikwijls over nagedacht hoe het eener *hollandsche* dame mogelijk zij een parijsch, dus een *fransch* achterlijf te hebben! Men doopt het wel met een anderen naam; doch hoe ook voor zoo iets in onze taal een fatsoenlijk woord te vinden? Aan *cul* of *queue* (!) *de Paris* ergert zich geen mensch.

26

Afspraak Dit woord, op zich zelve, beteekent heden ten dage bij de meeste menschen *niets*. Voorheen echter was het eene wederzijdsche belofte, eene van beide kanten aangegane verbindtenis, wier nakoming door niets was te verhinderen, dan door den dood of andere hoogst buitengewone toevallen. Daar nu dit woord eigenlijk weinig of niets meer beduidt, en men hetzelfde dan toch zoo maar niet uit de wereld kan schoppen, zoo maakt men tegenwoordig in plaats van eene afspraak: een *vaste* afspraak, eene *heilige* afspraak enz, enz; doch ook hiermede begint het reeds langzamerhand den kreeften-gang te gaan.

Eigenbelang Wordt er één kind stiefmoederlijk behandeld, dan gewis is het het eigenbelang. Het is het troetelkind van al wat leven ontvangen heeft, en toch poogt ieder het, het zij op den zolder, het zij in den kelder, te verbergen. Eene zonderlinge liefde! Men zou zich te buiten gaan, zich dood woeden, zijne ziel en zaligheid op het spel zetten om de minste belediging te wreken, die dit lievelingje wierd aangedaan; – doch wordt men van die natuurlijke genegenheid, al is het slechts van ter zijde, beschuldigd, dan wordt alle gevoel wreedaardiglijk verloochend, en zelfs het bezit van dit juweeltje op eene snoode wijze ontkend [...].

Familie [...] Familie, die rijker en aanzienlijker is dan gij zelf zijt, is voor u een hoop buffels en bullebijters; familie, die armer of minder vermogend is dan gij zijt, is gemeenlijk bij eene verzameling bloedzuigers te vergelijken; familie, die met u op gelijken trap staat, is doorgaans heel aardig en lief met u, zoo lang alles voor den wind zeilt, doch naauwelijks komt er een kink in den kabel of zij halen spoedig bakzeil.

Omloop Onze dokters spreken van den omloop van het bloed, onze kooplieden van den omloop van het geld, onze staatkundigen van den omloop van oproerige *ideën* (denkbeelden); doch verwonderlijker dan dit alles is de omloop van de geruchten van den dag. De verbazende snelheid, de vergrooting, die zij op hun weg ondergaan; de verscheidenheid der kanalen, waardoor zij loopen; de onmogelijkheid om hunnen voortgang te stuiten, gaan alle geloof te boven. [...]

5 *Uittreksel uit een natuurkundig woordenboek van den mensch* (1848)

De Criticus beperkte zich niet tot het *Handwoordenboekken van den Criticus* van 1847. Een jaar later verscheen in dit tijdschrift een *Uittreksel uit een natuurkundig woordenboek van den mensch*. In twaalf pagina's behandelt de onbekende schrijver de eigenschappen van

allerlei mensen, van *advokaat* tot *zuster in de liefde*. Hij heeft daarbij een open oog voor de minder menselijke kanten van zijn onderwerpen. Het natuurkundige van zijn woordenboek bestaat hoofdzakelijk uit het gebruik van termen uit de biologie. Van de *fat* heet het: 'Hij loopt los, zoo lang hij geen kwaad doet, en behoort tot de tamme huisdieren'. De beschrijving van *fielt* begint met: 'een zeer talrijk ras'. Overigens houdt de auteur deze wijze van beschrijving niet systematisch vol.

De meeste beschrijvingen zijn tijdloos; zeer incidenteel komt de actualiteit om de hoek kijken. Opvallend is het felle anticlericalisme in de lemma's *pastoor*, *pater*, *priester* en *zuster van liefde*. Uit de beschrijving van de *pater* komt de primitieve jezüetenhaat aller eeuwen gecondenseerd samen. De vergelijking van de drie p's met muilezels (die niet kunnen voorttellen) is volgens de schrijver onjuist. Zij *kunnen* het wel, maar *mogen* het niet: 'Vraagt men, hoe het komt, dat dit ras niet uitsterft, dan is het antwoord eenvoudig dit: onkruid groeit vanzelf!'

Journalist Beteekent in goed Hollandsch eigenlijk 'Dagbladschrijver'. In deze orde heerscht groote wanorde. De journalist is eene soort van keffertje; dus niet zeer gevaarlijk; want blaffende honden bijten niet. Zijn grootste vermaak is de tanden te kunnen toonen, om toch te bewijzen, dat hij des noods zou kunnen bijten. Hij heeft het voorregt veel te mogen liegen, omdat geen leugen zoo groot is, of er is reeds den volgenden dag raad voor.

Keukenmeid De naam der wijfjes in de specie der koks. De mannetjes behooren over het algemeen tot de menagerie van zeer rijke lieden, en kunnen het in de wereld (zonder eerlijk te zijn) heel ver brengen. De wijfjes daarentegen is een minder gelukkig lot beschoren. – Jong, hebben zij het zeer goed, zijn dan echter niet zelden te roekeloos, en lijden op haar ouden dag gebrek. Zoowel de wijfjes als de mannetjes van deze diersoort zijn meestal verslaafd aan sterken drank, en dus bijzonder geschikt tot proselyten [nieuwbekeerden] 27 voor de matigheidsgenootschappen.

Kunstenaar Het ras, waartoe deze behoort, is eigenlijk meer bekend onder den naam van *Artisten*. Een kunstenaar is een tweebeenig dier, meestal langharig en luidruchtig; brengt hij het waarlijk ver in zijnen stand, dan evenwel begint hij meer en meer het uiterlijk van een mensch te krijgen.

Maagd Van dit ras is zeer weinig te zeggen: het staat tot dat der vrouw in verhouding als de pop tot den vlinder, terwijl echter de overgang van de eene tot de andere soort niet op een vastgezet tijdstip plaats grijpt. Van het echte ras zijn er eigenlijk bitter weinig; de meeste zijn verbasterd, even als de schapen, door middel van kruising; maar men kan de ware en de valsche niet op het oog onderscheiden.

Pater De diersoort, tot welke dit wezen behoort, onderscheidt zich door een zwart uiterlijk en eene zwarte ziel. Hij weet zich in alle bogten te wringen, beschouwt den dolk en den gifbeker als voorwerpen, aan welke niets onge-

woons is. Een enkele pater onder eene kudde geloovige katholieken, is even als een schurftig schaap onder eene kudde gezonde lammeren – allen krijgen hun deel van de besmetting.

28

Winkelbediende Leest veel, en indien hij Fransch verstaat bij voorkeur Paul de Kock; is eerder in staat twee slechte kwinkslagen te maken dan één goeden te verstaan; heeft meer goede stof in zijne handen dan in zijn hoofd; heeft monsters te kijk voor het geëerde publiek, en schoon doorgaans van de wiskunde niet anders wetende dan den naam, past hij de schuinsche driehoeksmeting onophoudelijk op zijn eigen ligchaam toe.

Zuster van liefde Het ras, waartoe deze behoort, is eene schepping van de alleen proseliten makende kerk: wat zij goed doen aan het ligchaam bederven zij aan de ziel der lijdens, indien zij er slechts kans op zien. Zij behooren, even als de dromedarissen, tot de knielende diersoorten. Zij hebben het ontstaan veroorzaakt van eene armee protestantsche zusters van liefde, welke men echter met meer regt ‘zusters van waakzaamheid’ kon noemen.

6 De *Woordentolk van Asmodée* (1855-1857)

Langzaamaan groeide het lexicon onder satirici en humoristen uit tot een geliefde vorm. Het mocht dan ook niet ontbreken in *Asmodée*, een zeer kritisch en satirisch blad, radicaal van strekking, waarin menige reputatie onderuit gehaald werd. *Asmodée* is de naam van een kreupele duivel die als eigenaardigheid heeft dat hij door muren en daken heen kan kijken. Hij ziet dan allerlei dingen die het daglicht niet kunnen verdragen en doet daarvan verslag.

In de jaren 1855-1857 publiceerde *Asmodée* – zeer onregelmatig – een aantal afleveringen van de *Woordentolk van Asmodée ten dienste van courantenlezers die de zoogenaamde stadhuiswoorden niet verstaan, en ook voor hen die ze op andere wijs zouden willen verklaren*.

De anonieme auteurs nemen geen blad voor de mond, en beperken zich ook niet tot het openbare leven. Zo mogen we aannemen dat het allereerste lemma, *abject*, doelt op de huwelijksmoeilijkheden tussen koning Willem III en koningin Sofie. Uiteraard krijgen ook politici vegen uit de pan: conservatieve als de gehate F. A. van Hall en de letterkundige Jacob (‘Ko’) van Lennep, antirevolutionaire als Groen van Prinsterer. Zelfs de heldendaad van Van Speijk, die zichzelf, zijn kanonneerboot en zijn bemanning tijdens het beleg van Antwerpen (1831) in de lucht liet vliegen om niet in handen van de Belgen te vallen, is niet heilig. Incidenteel wordt ook gewezen op de repressieve maatregelen tegen de kritische pers.

Asmodée-redacteur Johan de Vries werd regelmatig gevangen gezet en schreef zijn geknakte gezondheid toe aan de behandeling die hem te beurt viel. Het woordenboek lijkt bij de D te zijn stopgezet; na 25 maart 1857 zijn in ieder geval geen afleveringen meer aangetroffen.

Abject Laag. Verachtelijk. Kinderen die geen eerbied hebben voor de nagedachtenis huns vaders, en acten met diens handteekening bekrachtigd, waarbij hun zekere verplichtingen worden opgelegd, als scheurpapier beschouwen, of een man, die eene edele vrouw mishandelt, zijn lage en verachtelijke schepsels, al zijn ze nog zoo hooggeplaatst.

Abacadabra Onzamenhangende poespas van redenaars, zooals wanneer van Hall redevoeringen houdt waarin hij tienmaal zich zelve tegenspreekt.

Adamiet Een adamiet is een naaktlooper. – Het naaktloopen was in 't paradijs veroorloofd, maar sedert er tegen betaling van patent Venus-tempels opgerigt kunnen worden onder bescherming der wet, is het naaktloopen als onzedelijk verboden.

Akademie is eene school waar jongelieden van goeden huize heêngezonden worden om *beeren* [schulden] te leeren maken, *huisploerten* te plagen, veel te rijden, nog meer te drinken, en na jaren met eene dissertatie, door een armen drommel voor hen vervaardigd, een graad te halen.

Amerika is een overzeesch gedeelte van Holland, waarheen diegenen trekken, die hier door belastingen als anderzins tot den bedelstaf gebragt zijn...

Amphibie tweeslachtig wezen; hiermede kan men iemand vergelijken, als Mr. Ko van Lennep, die zich de koninklijke diners goed laat smaken, in de tweede kamer de hofkliek voorstaat en eindelijk door allerlei rijmpjes de prinses uit het huis van Oranje in een bespottelijk daglicht poogt te stellen, om later te verklaren, dat het '*zonder arg of list*' geschied was. Eene actrice in mannenkleederen heeft er ook veel van weg.

Annueeren Met het hoofd knikken. Hiervoor genieten de leden van de eerste kamer jaarlijks duizenden uit 's lands schatkist...

Aristocraat iemand, die het regt heeft om dom te zijn en toch alle posten en waardigheden te bekleeden.

Artillerie zwaar geschut; bij ministers: brutaliteit en arrogance; bij regtbanken: het schelden van een officier van justitie; in het huwelijk: de tranen der vrouw; in den handel: de kunst van bluffen.

Aspirant iemand die niets behoeft te bezitten dan *een kruiwagen*.

Bastaard onecht kind; iemand die een broeder tot Koning kan hebben en daarom evenwel in Amsterdam slechts uitdrager is, zonder dat de koninklijke broeder er zich om bekommert.

Bulimie geeuwhonger; eene ziekte, die in Nederland vrij algemeen worden zal, wanneer de belastingen nog drukkender worden, hetgeen bij het groeni-aansch bewind wel te verwachten is.

Cachot een gevangnishok; de toekomst van alle publicisten, die niet tevreden zijn met het ministerie.

30

Convictie overtuiging; iets, dat zich bij vele staatslieden naar de omstandigheden regelt.

Corset Keurslijf; voor vele meisjes en vrouwen een langzaam werkend vergif.

Dame zie hemel en hel.

Dedicatie opdracht; zoo is Asmodée opgedragen aan iedereen, die voor f 1,50 of f 1,65 per kwartaal de waarheid al dan niet wil hooren.

Definitief vonnis Eindvonnis. – In pers-delicten zorgt het O.M. in Nederland er gewoonlijk voor, dat zulks niet gewezen wordt, alvorens de beklaagde zich grijs heeft geprocedeerd.

Delireren Raaskallen; ook het verdedigen van anti-revolutionnaire stellingen.

Demanderen Iemand iets aanvertrouwen. – Zoo was eenen van Speijk het leven zijner ondergeschikten aanvertrouwd, en om dat te vereeuwigen, zond hij ze naar de andere wereld.

7 Woordenboeken in het *Humoristisch Album* (1861 e.v.)

Nergens werd het satirisch woordenboek zo uitgemolken als in het *Humoristisch Album*. Tussen 1861 en 1888 verschenen in dit tijdschrift ten minste *tien* humoristische woordenboeken, die hier overigens niet allemaal zullen worden behandeld. Sommige zijn niet langer dan een bladzijde, andere bestaan uit vervolgafleringen die onregelmatig in een jaargang opduiken. Twee woordenboeken hebben de liefde tot onderwerp, drie de vele vreemde woorden in het Nederlands. Er is een citatenwoordenboek over 'de vrouwen', waarin vooral Balzac en Dumas veelvuldig worden aangehaald, de laatste onder meer met de stelling: 'Het is goed beschikt, dat de vrouwen geen baard hebben; zij zouden niet zoo lang kunnen zwijgen tot men ze geschoren had'.

In een van de woordenboeken krijgt voorganger Lion een sneer. Lion is dan al vijf jaar dood, maar zijn plotselinge overstap van het liberale naar het conservatieve kamp blijkt men hem ook postuum niet te kunnen vergeven:

Cameleon een dier dat van kleur wisselt. Is het echter een mensch, dan noemt men het ook wel eens *Lion*.

Het *Humoristisch Album* werd voor het grootste deel gevuld met tijdloze bijdragen: situatiewit, schoonmoedergrappen, anekdotes en woordspelingen. Maar ook de actualiteit kwam in woord en beeld aan de orde.

Voor zover bekend verscheen het eerste woordenboekje in 1861, onder de titel *Nieuw Nederduitsch woordenboek*. Het woordenboek heet te zijn samengesteld door 'Falkland en 99 collaborateurs'. Falkland was het pseudoniem van Herman Heijermans (1824-1910), de vader van de beroemde toneelschrijver en columnist. Het pseudoniem 'Falkland' ging over van vader op zoon.

Heijermans Sr. was journalist bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Hij schreef onder andere muziek- en toneelrecensies en verslagen van de gemeenteraadszittingen. H. Nijgh, de uitgever van de NRC, zette Heijermans ook in bij een aantal andere bladen die hij uitgaf. Heijermans was redacteur van het *Zondagsblad hoofdzakelijk gewijd aan de belangen der gemeente Rotterdam* en medewerker en later redacteur van het *Humoristisch Album*. E. Kossmann schrijft over hem: 'De oude Falkland hield er een kwajongensachtige grappigheid op na, die hem tot zot geformuleerde adressen aan de Rotterdamse gemeenteraad en aan de Tweede Kamer inspireerde en hem een zekere vermaardheid in politieke kringen ver-

schaftte. Hij vertelt zelf, hoe Thorbecke, aan wie hij door Franssen van de Putte werd voorgesteld, het gesprek opende met: "Zo, is u die rare snaak?"'

Na vier afleveringen (in totaal 83 lemma's, variërend van één tot enkele regels) werd het *Nieuw Nederduitsch woordenboek* zonder opgaaf van redenen gestaakt. Het laatste lemma behandelde – zeer toepasselijk – het woord *beknopt*.

31

Achteruit Punt van volmaakte overeenkomst in de rigting van onwillige ezels en illiberale gouvernementen.

Afhankelijk Dat ben *ik* niet, waant menigeen. En, ach! we zijn het allen: de een van een minister, de andere van zijn vrouw, de derde van zijn barbier; de houders van metallieken [effecten] van de verkoop van Venetië; de drukpers in Frankrijk van de luimen der regering, in Nederland van de zegelwet; en zoo al meer.

Altijd Heeft in alle talen en overal in de politiek de beteekenis: 'Zoolang het eigenbelang het vereischt.'

Baan Terrein, van hetwelk ministers en medevrijers verplicht zijn hunne concurrenten af te knikkeren, wanneer zij er nl. niet zelve afgeknikkerd willen worden. De schoonste beteekenis ligt in het verkleinwoord *baantje*, waarmee men bedoelt het *dolce far niente* [zalig niets doen] als de zekere weg tot pensioen.

Beendersoep Wat na een voetbad overblijft.

Beknopt Den vorm, dien een redenaar of schrijver zelden aan zijn stuk geeft, zonder dien vooraf in eene zeer lang gerekte, vervelende en uitvoerig gemotiveerde inleiding aan te kondigen.

32 In 1867 verscheen in de kolommen van het *Humoristisch Album* een *Proeve van een nieuw Woordenboek der Zamenleving*. Ditmaal maakte de lexicograaf zich niet bekend, maar hij schreef onder andere:

Java Een luilekkerland voor de gasten; – een hospitaal met streng diët voor de gastheeren. Maar uit dankbaarheid voor het gastvrije onthaal, zorgt men daar-entegen in Nederland voor het zieleheil der gastheeren.

Soldaat Een werktuig met romp, armen en beenen, dat door korporaals, sergeanten en officieren als machinisten wordt bediend.

1869 bleek een topjaar voor het *Humoristisch Album*, althans in satirisch-lexicografisch opzicht. In het begin van dat jaar presenteerde het tijdschrift de anonieme bijdrage *Woorden uit een woordenboek der liefde*, een gedeeltelijke navolging van waarschijnlijk een buitenlands voorbeeld. Hierin viel onder andere te lezen:

Adam De eerste, die op het groote wereldtooneel de minnaarsrollen speelde; de eenige vrijer, die geen consent aan de oude lui te vragen had.

Echtgenoot De echtgenoot is dikwijls niets meer dan een flauwe nasmaak van den minnaar.

Jalouzie De Spaansche doodt uit jalouzie den minnaar, de Fransche hare medeminnares, de Duitsche zich zelve, de Hollandsche – niemand. Allen echter trouwen soms een ander.

Neen Een bekoorlijke, betooverende omweg tot het *ja*.

Eind 1869 toog de lexicografische afdeling van het *Humoristisch Album* nogmaals aan het werk. Het resultaat was ditmaal de *Nieuwe dictionnaire voor vreemde woorden* – een relatief uitgebreid woordenboek in vervolgafleringen. Tussen haakjes is aan de titel toegevoegd: ‘Zamengesteld ten nutte van hen, die iets meer dan eene bloote omschrijving en dus eene omschrijvende vertolking der woorden van uitheemschen oorsprong wenschen te bezitten’.

Enkele voorbeelden tot slot:

Atlas Aanschouwelijke voorstelling van internationale begeerlijkheden.

Bibliotheek (Lees-) Begraafplaats van onleesbare boeken.

Caoutchouk Hoofdbestanddeel van het geweten der hedendaagsche potentaten.

Declameeren Eene wijze van praten, die den spreker warm maakt en den toehoorder doet zweeten.

Drama Onze toekomst in Nederlandsch-Indië.

Epidemisch De vertaling van middelmatige buitenlandsche letterproducten.

Gala Eene verzameling van vergulde heeren en geblankette dames.

Genesis Een novelle van Mozes.

Grog Verknoeide cognac.

Lento De vaart van een Nederlandschen expres-trein.

Phantastisch De officieele rapporten over den toestand onzer bezittingen.

Poëzy Hetgeen men in de meeste poëzy mist.

Rapport Eene schriftelijke overdrijving.

Residentie Stapelplaats van intrigues.

Sopraan In de meeste kleine zangvereenigingen de freule of juffrouw, die het meest heeft in te brengen.

Ultimatum Een laatste woord, dat altijd door latere woorden wordt gevolgd.

Slot

Kreeg het satirisch woordenboek ook navolging in onze tijd? Zeker, vorig jaar nog stelde Atte Jongstra het *Lexicon voor feestgangers* samen. *De Encyclopedie* van Battus uit 1985 mag ook tot dit genre worden gerekend, en je hebt nog het flauwe *Vandalismen* uit 1986, een 'schertswoordenboek' van iemand die zich J.Vandaal noemt.

Een relatief onbekend satirisch woordenboekje uit onze eeuw is het *Amusant-Zorgenverdrijvend woordenboek*, dat volgens de titelpagina werd samengesteld door 'De Academie van Hollandse H. Moristen'. Het belang van dit boekje schuilt vooral in de verschijningsdatum. Het werd in 1938 of 1939 op de markt gebracht, in een tijdvak dat er veel zorgen te verdrijven vielen. Net als hun voorgangers gingen de anonieme H. Moristen de actualiteit te lijf met spot en ironie. Maar omdat ons zo helder voor de geest staat wat er na 1938 nog allemaal zou gebeuren, krijgt de satire een andere lading.

Antisemitisme Blinde haat jegens voorouders.

Bom uitdrukingsmiddel der moderne beschaving.

VROUW, ZIE OOK HEMEL EN HEL

Bunzing Uitvinder van de gasoorlog.

Concentratiekamp Foyer voor de acteurs, die in de politieke komedie niet mee spelen.

Duitsland Land met concentratievermogen.

Fascisme Door zwarte hemden het opties bedrag verkrijgen dat de toekomst lichter is.

Hakenkruis Swastika van de verkeerde richting.

Houzee Uitroep van wie niet weten, waar de zee ligt.

Japan Beroemd om zijn lak: lak aan, en verlakken.

Overigens overtreft het *Amusant-Zorgenverdrijvend woordenboek* zelden zijn 18de- en 19de-eeuwse voorgangers, zeker niet de scherpe pen van cameleon Iz. J. Lion, die in 1845 het ideale trefwoord schreef om dit boekje mee te besluiten:

Punt Het punt (.) is een veldbed, dat men op den ideënmarsch medeneemt, en het nu en dan opslaat, om eens adem te halen.

Verantwoording

We hebben er niet naar gestreefd alle oude humoristisch-satirische woordenboeken te behandelen. Zo viel het tweedelige *Nieuwen Woorden-Boek van anecdoten ofte vermaekelijk tijdverdrif*, dat in 1792 te Gent verscheen, buiten de boot omdat hier volgens de Koninklijke Bibliotheek in Nederland geen exemplaar van aanwezig is. Ook sluiten we niet uit dat in de 70 Nederlandse spectatoriale tijdschriften nog meer satirische woordenboeken verstoppt zitten, maar zie ze maar eens te vinden. De *Proeve van een aardrijkskundig woordenboek* – een persiflage op het beroemde aardrijkskundige woordenboek van Van der Aa in het *Humoristisch Album* van 1872 – viel buiten het kader van dit boekje. We hebben er bovendien voor gekozen geen buitenlandse satirische woordenboeken te noemen, want ook die zijn er volop.

Wat betreft de geraadpleegde bronnen: de meest voor de hand liggende, zoals encyclopedieën, woordenboeken, het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (1911-1937) en het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (1890²) van J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, hebben we niet apart

genoemd. Van de overige geraadpleegde bronnen staan de belangrijkste hieronder. De nummers verwijzen naar de hoofdstukken.

18de eeuw

1. P.J. Buijnsters *Bibliografie van spectatoriale geschriften in Nederland* (ongepubliceerd); J. Hartog *De spectatoriale geschriften van 1741-1800* (Utrecht, Gebr. van der Post 1890²), pp. 17-18. Geciteerd is uit deel III van het *Zinryk en schertsend woordenboek*, pp. 209, 213 en 225.
2. *Verzameling van hekelschriften, uit het Hoogduitsch van den heere G.W. Rabener*, deel II (Amsterdam, Pieter Meijer 1765) pp. 215-232.
3. H.J. Vieu-Kuik *Keur uit het werk van Wolff en Deken* (Zutphen, Thieme z.j.), pp. 54-60; H.J. Vieu-Kuik *Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift 'De Rhapsodist'* (Groningen, J.B. Wolters 1957) pp. 44-82.

19de eeuw

1. H. Frijlink, *Arend Fokke Simonsz. Zijn leven, denken en werken, uit echte bronnen verzameld en uitgegeven* (Amsterdam, 1884).

2. K. N. Meppen, 'Levensberigt van B. T. Lublink Weddik', in: *Handelingen der Jaarlijksche Algemeene Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, gehouden den 18den Junij 1863, te Leiden*. Levensberigten, Tweede gedeelte, pp. 295-310.

3. Iz. J. Lion, *Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland* ('s-Gravenhage 1865).

38 4. 'Handwoordenboeksken van den Criticus', in: *De Criticus* 1847, pp. 186-192, 242-256, 310-320, 375-381.

5. 'Uittreksel uit een natuurkundig woordenboek van den mensch', in: *De Criticus* 1848, pp. 89-101.

6. 'Woordentolk van Asmodée', in: *Asmodée* 11 juli, 7 en 21 november 1855; 7 en 21 mei, 25 juni, 9, 23 en 30 juli, 22 en 29 oktober, 12 en 19 november, 3 decemer 1856; 25 maart 1857.

7. Herman Heijermans Sr., *Uit de herinneringen van een oude journalist* [Met een inleiding van E. Kossmann] (Rotterdam, 1949); 'Proeve van een nieuw Woordenboek der Zamenleving', in: *Humoristisch Album* 1867, p. 140; 'Woorden uit een woordenboek der liefde', in: *Humoristisch Album* 1869 p. 16; 'Nieuw Nederduitsch woordenboek', in: *Humoristisch Album* 1869 pp. 136, 148, 175, 200; 'Nieuwe dictionnaire voor vreemde woorden', in: *Humoristisch Album* 1869 pp. 249, 259, 266-267, 274-275, 280.

fragment van zijn ongepubliceerde *Bibliografie van spectatoriale geschriften in Nederland* ter inzage te geven. Hij maakte ons ook attent op het *Satiriesch woorden-boek* uit 1772.

De samenstellers zijn verder dank verschuldigd aan Cato Hamburger en Rob Tempelaars. P. J. Buijnsters was zo vriendelijk een

Register op de aangehaalde woorden

Abject 29
Abracadabra 29
Ach! 18
Achterlijf 25
Achteruit 31
Adam 32
Adamiet 29
Afgescheidene Christenen 21
Afhankelijk 31
Afspraak 26
Akademie 29
Altijd 31
Amerika 21, 29
Amphibie 29
Annueeren 29
Antisemietisme 35
Aristocraat 29
Artillerie 29
Aspirant 29
Atlas 32
Baan 31
Baard 21
Bal 23
Bastaard 29
Bedelen 21
Beendersoep 32
Behelpen 18
Beknopt 32
Beschaafd 19
Bibliotheek 13
Bibliotheek (Lees-) 32
Bom 35
Bruiloft-Gedichten 15
Bulimie 30
Bunzing 35

VROUW, ZIE OOK HEMEL EN HEL

Cachot 30
Cameleon 31
Caoutchouk 33
Concentratiekamp 35
Convictie 30
Corset 30

Dagblad 24
Dame 30
Declameeren 33
Dedicatie 30
Definitief vonnis 30
Delireren 30
Demanderen 30
Domheid 13, 24
Drama 33
Duitschers 13
Duitsland 35

Echtgenoot 32
Eeuwigheid 24
Eigenbelang 26
Epidemisch 33
Europa 24

Familie 26
Fascisme 35
Franschman 9
Gala 33
Genesis 33
Grog 33

Hakenkruis 35
Harssenen 19
Hercules 13
Hollander 24
Hoovaardig 12
Houzee 35
Huwelijken 15

Ier 9
Italiaan 9

Jalouzie 32
Japan 35
Java 32
Jezuiten 24
Journalist 27

Keukenmeid 27	Rapport 33	Zondag 14
Krullen 19	Recensent 14	Zuster van liefde 28
Kunstenaar 27	Residentie 33	
Kwaade Wijven 12		
	Soldaat 32	
Lento 33	Sopraan 33	
40 Lion 23	Spanjaard 9	
Maagd 27	Tenor 24	
Mensch 21, 24	Theologant 14	
Mo(o)de 14, 16	Traan 22	
Moeder 13	Trepanatie 9	
Neen 32	Ultimatum 33	
Offerbroodje 9	Vee 19	
O! 14	Verschooning 16	
Omloop 26	Vertaalen 19	
	Vooroordelen 13	
Pater 27	Vrouw 24	
Phantastisch 33		
Poët 16	Weldaad en weldoen 22	
Poëzy 33	Wijsgeer 25	
Punt 35	Winkelbediende 28	

Colofon

Het omslag en de grafische vormgeving van deze uitgave is van Steven van der Gaauw. De tekst werd uit de Scala van Martin Majoor gezet door Perfect Service, Schoonhoven en gedrukt door Drukkerij Tulp bv, Zwolle. Het bindwerk is van Boekbinderij Embe bv, Meppel. Het papier van het binnenwerk is 90 grams houtvrij romandruk Temming. Het papier van het omslag is 250 grams Produra beter houtvrij gesatineerd registerkarton. Beide papiersoorten zijn geleverd door Proost en Brandt bv, Diemen.
© 1994 Van Dale Lexicografie bv, Ewoud Sanders en Nop Maas.

Van Dale Lexicografie bv

Nederland: Mariaplaats 21c
3511 LK Utrecht
Telefoon (030) 324711
Telefax (030) 316850

België: Santvoortbeeklaan 21-29
B-2100 Deurne
Telefoon (03) 3600246
Telefax (03) 3600212

